

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ,
ΤΑ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ, ΟΙ ΙΔΕΕΣ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΣΑΦΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ

Luciano Canfora

Ημερομηνία γεννήσεως

Ο Θουκυδίδης δεν μπορεί να έχει γεννηθεί μετά το 455 π.Χ. Είχε εκλεγεί στρατηγός το έτος 424/23 και κατά κανόνα κανείς νεότερος των τριάντα ετών δεν κατείχε αυτό το αξίωμα. Ωστόσο, δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι ήταν υποψήφιος για την στρατηγία αμέσως μόλις συμπλήρωσε την απαιτούμενη ηλικία. Πρέπει επίσης να θυμόμαστε ότι ο Αλκιβιάδης, ο οποίος έγινε στρατηγός για πρώτη φορά το 420 όντας τριάντα ετών, θεωρήθηκε υπερβολικά νέος (Θουκ. 6.12.2, 6.17.1).

Η εισαγωγή, την οποία προτάσσει ο Θουκυδίδης στο έργο του, προσφέρει επίσης μια ένδειξη σχετικά με το έτος γεννήσεώς του. Στις πρώτες τέσσερις γραμμές ο ιστορικός δηλώνει ότι διέβλεψε 'αμέσως με την έκρηξή της' (εὐθὺς καθισταμένου) ότι η πολεμική σύρραξη η οποία άρχιζε θα ήταν 'περισσότερο αξιομνημόνευτη από κάθε προηγούμενο πόλεμο'. Στη συνέχεια εξηγεί τους λόγους και τα στοιχεία που τον οδήγησαν στο συμπέρασμα αυτό (1.1.1.). Έπειτα επιμένει ρητά στην ωριμότητα της ιστορικής και πολιτικής του αντίληψης, ιδιαίτερα μάλιστα κατά τη διάρκεια της περιόδου κατά την οποία προετοιμαζόταν η σύγκρουση Αθηναίων και Πελοποννησίων (436-432 π.Χ.). Ο Θουκυδίδης λοιπόν ουσιαστικά υπαινίσσεται ότι το χρονικό εκείνο διάστημα ήταν ήδη ένας ικανός πολιτικός με επαρκείς ιστορικές γνώσεις. Το στοιχείο αυτό επίσης μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η ημερομηνία γεννήσεώς του δεν μπορεί να είναι το 455 αλλά κατά τι προγενέστερη.

Οικογένεια

Στην αρχή της εισαγωγής ο Θουκυδίδης αναφέρεται στον εαυτό του ως *Θουκυδίδης ὁ Ἀθηναῖος*. Σε ένα πολύ γνωστό χωρίο (4.104.4) γράφει ότι το όνομα του πατέρα του είναι Ὀλορος, ενώ το όνομα της μητέρας του (*Ἥγησιπύλη*) μας είναι γνωστό από την αρχαία βιογραφική παράδοση.

Ωστόσο, έχουν εγερθεί αμφιβολίες όσον αφορά το όνομα του πατέρα του. Οι αρχαίες πηγές δεν είναι σαφείς σχετικά με αυτό το θέμα. Η μόνη αρχαία βιογραφία που διαθέτουμε και που έχει συνταχθεί από τον Μαρκελλίνο¹ μας πληροφορεί: ‘πρέπει να γνωρίζουμε ότι το πατρικό του όνομα ήταν Όρολος και όχι Όλορος· το λ είναι στην πρώτη, το ρ στη δεύτερα συλλαβή. Ο Δίδυμος ισχυρίζεται επίσης ότι η πρώτη γραφή είναι λανθασμένη. Η επιτάφια στήλη με την επιγραφή Θουκυδίδης Όρόλου Άλιμούσιος αποδεικνύει ότι η σωστή γραφή είναι Όρολος’ (*Βίος Θουκ.* 16). Αυτό το χωρίο έχει σχολιασθεί από τους σύγχρονους μελετητές, αλλά εδώ δεν είναι απαραίτητο να ασχοληθούμε με τις διάφορες απόψεις που έχουν διατυπωθεί. Τα αρνητικά αποτελέσματα αυτών των μάλλον βεβιασμένων ερμηνειών είναι εμφανή από το γεγονός ότι το κείμενο της επιτύμβιας στήλης που παραθέτει ο Μαρκελλίνος διορθώνεται από όλους σχεδόν τους νεότερους εκδότες,² παρόλο που είναι κατ’ αρχήν λανθασμένο να διορθώνει κανείς κάτι το οποίο έχει χαραχθεί σε επιτύμβια στήλη και παρ’ όλη την προφανή συνοχή του χωρίου του Μαρκελλίνου (*Βίος Θουκ.* 16).³ Μία μόνο διόρθωση αρκεί: στην αρχή της φράσης είναι σαφές ότι το ένα από τα δύο αυτά σχεδόν όμοια ονόματα⁴ έχει παραλειφθεί. Η βιογραφική παράδοση, ή τουλάχιστον η εκδοχή του Μαρκελλίνου, σαφώς αναφέρεται σε ένα μνημείο —έναν τάφο, τον οποίο υπέθεταν ότι είναι του Θουκυδίδα και ανακάλυψε ο αρχαιολόγος Πολέμων από το Ίλιο (περ. 220-160 π.Χ.) μεταξύ των *Κιμωνίων μνημάτων*— και όχι στα λόγια του ίδιου του Θουκυδίδα. Παρ’ όλα αυτά, σύμφωνα με τα χειρόγραφα που έχουμε στη διάθεσή μας, ο Θουκυδίδης αναφέρεται στον εαυτό του στο χωρίο 4.104.4 (όταν ήταν ήδη στρατηγός) ως Θουκυδίδης ό Όλόρου: ποια πηγή θα μπορούσε να ήταν πιο έγκυρη ως προς τον ορθό τρόπο γραφής του ονόματός του; Και όμως οι αρχαίοι μελετητές —εάν τουλάχιστον κρίνουμε από τον Μαρκελλίνο— βάσιζαν τα συμπεράσματά τους σε αρχαιολογικά ευρήματα και όχι στο θουκυδίδειο κείμενο.

1. Σύμφωνα με τον Hemmerdinger (1955) 62-63, το ορθό όνομα είναι Μάρκελλος.

2. Το Όρόλου διορθώνεται σε Όλόρου. Υπάρχει μόνο μία εξαίρεση η οποία είναι άξια να αναφερθεί: Krüger (1832) 3· πρβλ. επίσης Krüger (1847).

3. Στην αρχή της βιογραφίας ο Μαρκελλίνος γράφει Όλόρου: η διαφορετική γραφή προέρχεται από τις πηγές (η πιο σημαντική είναι ο Πολέμων) τις οποίες χρησιμοποιεί για την παρ. 16. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο η γραφή δεν είναι σωστό να διορθωθεί.

4. Η διόρθωση, η οποία προτείνεται εδώ, διαφέρει από αυτήν που γίνεται κοινώς αποδεκτή και που αντιστρέφει τη σειρά των δύο ονομάτων. Όσον αφορά τις διαφορετικές γραφές των χειρογράφων την πληρέστερη πληροφόρηση μάς την προσφέρει ο Alberti (1972-2000). Προφανώς το προτιμητέο κείμενο είναι του Palatinus (Heidelbergensis) Gr. 252 (10ος-11ος αι.), της πιο παλιάς πηγής για τον *Βίον Θουκυδίδα*. Εδώ ακολουθούμε αυτό το κείμενο, αγνοώντας τις πολυάριθμες διορθώσεις του Grauert, οι οποίες συνήθως θεωρούνται οριστικές.

Ο William Prentice (1939) 38, συμπεράνει από αυτό ότι οι αρχαίοι λόγιοι (ο Δίδυμος, η πηγή του Μαρκελλίνου στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ) δεν διάβαζαν το όνομα Ὀλορος στο κείμενο του Θουκυδίδη (ειδάλλως θα το είχαν παραθέσει) και ότι για αυτόν τον λόγο το πατρώνυμο⁵ θα έπρεπε να οβελισθεί στο χωρίο 4.104.4.

Μια τέτοια ενέργεια θα είχε σημαντικές συνέπειες. Θα σήμαινε την εξαφάνιση της μαρτυρίας του ίδιου του Θουκυδίδη σχετικά με τον πατέρα του, τον Ὀλορο, δηλαδή της μαρτυρίας για μια συγγενική σχέση που οι αρχαίοι βιογράφοι συνέδεαν με τη Θράκη (όπου ένας βασιλιάς ονομαζόταν Ὀλορος και είχε μια κόρη ονόματι Ηγησιπύλη) και με την οικογένεια του Μιλτιάδη και του γιου του, του Κίμωνα.⁶ Εάν ακυρωθεί η μαρτυρία του ιστορικού που αφορά το όνομα του πατέρα του, το μοναδικό στοιχείο για τις σχέσεις που προαναφέραμε θα ήταν η επιγραφή της επιτύμβιας στήλης· ωστόσο, δικαιολογημένα υπάρχουν αμφιβολίες όσον αφορά την αυθεντικότητα αυτής της επιγραφής.

Υπάρχει όμως μια άλλη πιθανή εξήγηση. Η ενδιαφέρουσα συζήτηση του Μαρκελλίνου σχετικά με τη γραφή του ονόματος Ὀλόρου/Ορόλου είναι δυνατό να ερμηνευθεί ως εξής: η εκδοχή Ὀρόλου απαντούσε στην επιγραφή της επιτύμβιας στήλης του Θουκυδίδη (η οποία για τους αρχαίους ήταν αδιαμφισβήτητα αυθεντική), γεγονός το οποίο γέννησε αμφιβολίες σχετικά με την άλλη γραφή, έστω και αν αυτή απαντά στο κείμενο του Θουκυδίδη. Εάν αποδεχτούμε αυτήν την εξήγηση, τότε τα αποδεικτικά στοιχεία εξακολουθούν να είναι εκείνα που υπάρχουν στο κείμενο του ιστορικού.⁷

Είναι όμως περίεργο που ο πατέρας του Θουκυδίδη είναι ο μόνος Ὀλορος που φέρεται να έχει ζήσει στην Αττική. Παρ' όλη την έκταση του υλικού που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας είναι ο μοναδικός Αθηναίος με αυτό το όνομα. Τούτο πάλι ίσως οδηγήσει στην εικασία ότι στο χωρίο 4.104.4. τὸν Ὀλόρου είχε προστεθεί μετά την 'ανακάλυψη' της επιτύμβιας στήλης που

5. Επιπλέον η ορθογραφία διαφέρει από αυτήν της επιτύμβιας στήλης.

6. Για τον Ὀλορο από τη Θράκη, τον ηγέτη των Σαπαίων, πρβλ. Ηρόδ. 6.39.2, 6.41.2. Αυτός ο άρχοντας των Θρακών είχε μια κόρη, την Ηγησιπύλη· πρόκειται για τη σύζυγο του Μιλτιάδη, του πατέρα του Κίμωνα. Για τη μορφή του ονόματος βλ. Luschnat (1956) 134-39, Cavaignac (1929) 282.

7. Η γραφή Ὀλόρου (4.104.4) προτιμάται παλαιότεν στα χειρόγραφα του Θουκυδίδη. Απαντά σε πολυάριθμους συγγραφείς από τον 1ο έως τον 9ο αιώνα: από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα (*Ρητ.* 6.1.) έως τον Πλούταρχο (*Κίμ.* 4.1.), από τον Αύλιο Αριστείδη (III, p. 200 Canter) έως τον Θεμιστίο (*Λόγ.* IV, p. 85 Schenkl-Downey), από τον Αγαθία (*Ιστορ.* 2.28.2) έως τον Φώτιο (*Βιβλ.* κεφ. 60, 19b41). Η αναφορά του Μαρκελλίνου στην επιγραφή της επιτύμβιας στήλης ως τεκμήριο της ορθής εκδοχής του ονόματος είναι, ως εκ τούτου, πολύτιμη.

έφερε το όνομα και το πατρώνυμο (σχετικά με τον τόπο ταφής πρβλ. παρακάτω παρ. 3).

Ακόμη και αν αγνοήσει κανείς τα βιογραφικά στοιχεία, δεν μπορεί να αρνηθεί το γεγονός ότι ο ίδιος ο Θουκυδίδης αναφέρεται στην επιρροή του και στις σχέσεις του με την Θράκη, τις οποίες και διευκρινίζει. Η αναφορά σε αυτές απαντά στο χωρίο όπου αφηγείται την προσωπική του εμπειρία ως στρατηγού, ιδιαιτέρως την παράδοση της Αμφίπολης στον Βρασίδα, πριν ο ίδιος μπορέσει να βοηθήσει (4.105.1). ‘Στο μεταξύ’, γράφει, ‘ο Βρασίδας, τόσο επειδή φοβήθηκε ότι θα φτάσει η βοήθεια από τη Θάσο, όσο κι επειδή είχε μάθει ότι ο Θουκυδίδης είχε την εκμετάλλευση των χρυσωρυχείων της περιοχής αυτής της Θράκης (κτῆσίν τε ἔχειν τῶν χρυσείων μετάλλων ἐργασίας), και, για τον λόγον αυτόν, είχε επιρροή στους προκρίτους της περιοχής, (δύνασθαι: ένα ιδιαίτερα εμφατικό ρήμα),⁸ βιαζόταν να κυριέψει, αν μπορούσε, [την Αμφίπολη]’. Εάν παρακολουθήσουμε την παράφραση αυτού του κειμένου από τον Μαρκελλίνο (*Βίος Θουκ.* 14: *καὶ τὰ ἐπὶ Θράκης κτήματα καὶ τὰ ἐν Σκαπτησὺλῃ μέταλλα χρυσᾶ*) θα έπρεπε να προσθέσουμε τον σύνδεσμο και μετά το ἔχειν στην πρόταση του ίδιου του Θουκυδίδα, πράγμα το οποίο θα σήμαινε —όπως ίσως είναι προτιμότερο⁹— ότι ο Θουκυδίδης ήταν στη Θράκη ιδιοκτήτης εκτάσεων (κτήματα ή κτήσιν) και προσοδοφόρων δικαιωμάτων επί των χρυσωρυχείων του Παγγαίου¹⁰. Αυτά τα θρακικά κτήματα είναι αδύνατο να μη σχετίζονται με τους οικογενειακούς δεσμούς του. Στην ιδέα αυτού του στενού δεσμού μεταξύ Θουκυδίδα και Θράκης¹¹, ή μάλλον της άρχουσας τάξης στην Θράκη, η οποία επικρατεί στους αρχαίους βιογράφους, δίδεται έτσι περισσότερο βάρος.

Τρία περίεργα μνημεία

Η πληρέστερη πληροφορία την οποία έχουμε σχετικά με την οικογενειακή σχέση του Θουκυδίδα με τον Μιλτιάδη και τον Κίμωνα είναι μια εντελώς διαφορετική υπόθεση. Βάση της αποτελεί ο υποτιθέμενος τάφος του Θουκυδίδα τον οποίο ανεκάλυψε ο Πολέμων στις αρχές του δευτέρου αιώνα π.Χ. ‘ανάμεσα στα Κι-

8. Σε αυτό το σημείο ο Θουκυδίδης, αναφερόμενος στον εαυτό του, γράφει (αν και αποδίδει αυτήν τη σκέψη στον Βρασίδα) ότι ήταν σε θέση να συγκεντρώσει στρατεύματα από τη Θράκη.

9. Πρβλ. Canfora (1979) 377 σημ. 424.

10. Τα ορυχεία προφανώς ανήκαν στο κράτος, πρβλ. J.K. Davies (1971) 237.

11. Η ύπαρξη στενής σχέσης μεταξύ του Θουκυδίδα και της Θράκης έδωσε το έναυσμα για μια θεωρία σύμφωνα με την οποία ο Όλορος (ο πατέρας του ιστορικού) ήταν Θράκας που μετανάστευσε στην Αθήνα (P. Oxy. XV, 1800, απ. 2, 68-69).

μώνια μνήματα, κοντά στις Μελιτίδες πύλες, στον δήμο της Κοίλης' (έν Κοίλη)¹² στην Αττική. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς για ποιον λόγο ο Πολέμων, αυτός που ανεκάλυψε τον τάφο, ονομαζόταν στηλοκόπας, αλλά μια πιθανή ερμηνεία αυτού του επιθέτου — ανήκει στον Karl Reinhardt — είναι 'πλαστογράφος επιτύμβιων επιγραφών'.¹³ Επίσης, τα Κιμώνια μνήματα, τα οποία ο Πολέμων προσδιορίζει ως τον αρχαιολογικό χώρο στον οποίο βρισκόταν ο τάφος του ιστορικού μπορούν να αναφέρονται μόνο στην ταφή, έξω από το άστυ, του Κίμωνα του Κοαλέμου και των αλόγων του (Ηρόδ. 6.103), που είχαν σκοτώσει οι γιοι του Πεισίστρατου το 524 π.Χ.¹⁴ Για να θεωρείται, λοιπόν, εύλογο ότι ο Θουκυδίδης και ο γιος του, ο Τιμόθεος, είχαν ταφεί εκεί — όπως ισχυρίζεται ο Πολέμων — πρέπει να αποδεχθούμε ότι με την πάροδο του χρόνου έχουν ταφεί κοντά σε αυτά τα μνήματα όλοι οι καταγόμενοι από αυτήν την οικογένεια, συμπεριλαμβανομένου του Μιλτιάδη (του γιου του επονομαζόμενου Κοαλέμου) και του γιου του, του Κίμωνα. Ωστόσο, δεν είναι καθόλου προφανές ότι συνέβη αυτό. Εκτός των άλλων έχουμε μια εξαιρετικά αξιόπιστη πηγή που μας πληροφορεί ότι ο Κίμων είχε ταφεί στην Κύπρο.¹⁵ Ο Μαρκελλίνος, προφανώς ακολουθώντας τον Πολέμωνα, παρατηρεί ότι '[ο Μιλτιάδης και ο Θουκυδίδης] πρέπει να ήταν συγγενείς, γιατί κανείς ξένος δεν έχει ταφεί εδώ' (Βίος Θουκ. 17). Παρ' όλα αυτά έχει αμφισβητηθεί αυτή η θεωρία λόγω του τρόπου με τον οποίο ο Μαρκελλίνος (ή η πηγή του) περιγράφουν αυτόν τον τάφο· ο Μαρκελλίνος σημειώνει: *ἐνθα δείκνυται Ἡροδότου καὶ Θουκυδίδου τάφος* (Βίος Θουκ. 17). Η μόνη δυνατή σημασία την οποία μπορεί να έχει αυτή η πολύτιμη φράση είναι ότι ο εν λόγω τάφος — ένας ατομικός τάφος· το κείμενο είναι σαφέστατο ως προς αυτό το σημείο — πρέπει να ήταν ένα μνημείο, το οποίο είχε ανεγερθεί σε σχετικά όψιμη εποχή¹⁶ και είχε σχεδιασθεί προς τιμήν και των δύο πατέρων της ιστορίας, του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Ένα παρόμοιο μνημείο, στο οποίο αναπαρίστανται οι δύο ιστορικοί, είναι και η δικέφαλη λίθινη στήλη (αντίγραφο

12. Όχι, λοιπόν, στον Άλιμο, τον δήμο δηλαδή στον οποίο σύμφωνα με τη στήλη είχε γεννηθεί ο Θουκυδίδης. Ο Πλούταρχος (Κίμ. 4.4.) είχε εκπλαγεί από το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης είχε ταφεί στο μνήμα της οικογένειας του Κίμωνα, παρόλο που ανήκε σε άλλον δήμο. Ένας συστρατηγός του Θουκυδίδη, ο Νικόστρατος Σκαμβωνίδης, ανήκε στην ίδια φυλή (IV) με τον ιστορικό, εάν ο Θουκυδίδης ήταν βεβαίως Αλιμούσιος. Ως γνωστόν, οι σύγχρονοι ιστορικοί έχουν μελετήσει παρόμοιες περιπτώσεις, οι οποίες γενικώς θεωρούνται εξαιρετικές.

13. Πρβλ. Luschnat (1956) 139.

14. Πρβλ. Wilamowitz (1877) 347; Stein (1894) 199, στο οικείο λήμμα· Pasquali (1913) 178. Πριν από τον Wilamowitz παρόμοια άποψη είχε διατυπώσει ο Krüger (1832) 85-86.

15. Πλούταρχος, Κίμ. 19.5 (αναφερόμενος στον Ναυκράτη, μαθητή του Ισοκράτη).

16. Είναι πιθανόν ότι κανείς δεν είχε παρατηρήσει την ύπαρξή του πριν από τον Πολέμωνα.

πρωτοτύπου, προφανώς αναγόμενου στον 4ο αιώνα π.Χ.) που βρίσκεται τώρα στο Museo Nazionale στη Νάπολη.¹⁷ Περαιτέρω επιβεβαίωση του συσχετισμού των δύο ιστορικών αποτελεί το αρχαίο ανέκδοτο το οποίο εξιστορεί πως ο νεαρός Θουκυδίδης συνοδευόταν από τον πατέρα του, τον Όλορο, σε δημόσιες αναγνώσεις του Ηροδότου (Μαρκελλίνος, *Βίος Θουκ.* 54).¹⁸

Εν ολίγοις το μνημείο είχε σχεδόν σίγουρα ανεγερθεί αρκετά μετά τον θάνατο του Θουκυδίδη, όταν η 'λατρεία' αυτού του μεγάλου ιστορικού (ο οποίος ήταν άξιος να τοποθετηθεί στο βάθρο δίπλα στον Ηρόδοτο) είχε ήδη καθιερωθεί. Ίσως αυτό να συνέβη μετά την ένταξή του στον κανόνα, η οποία προέκυψε από τη δραστηριότητα των Αλεξανδρινών φιλολόγων.¹⁹ Εν πάση περιπτώσει, το 'μνημείο', το οποίο μνημονεύει πρώτος ο Πολέμων, δεν είχε καμία αξία ως βιογραφικό στοιχείο. Θα πρέπει να τονισθεί ότι η επιγραφή κάτω από την δικέφαλη λίθινη στήλη είναι απλώς ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ (χωρίς το πατρώνυμο).

Ο Μαρκελλίνος δεν αντλούσε κατευθείαν από τον Πολέμωνα αλλά μέσω του Διδύμου του Αλεξανδρέως, της βασικής του πηγής για τον θάνατο και την ταφή του Θουκυδίδη (*Βίος Θουκ.* 31-33). Η αφήγησή του για αυτόν τον λόγο είναι μια ένδειξη για το τι γνώριζαν σχετικά με τον τάφο του Θουκυδίδη την εποχή στην οποία έγραφε ο Δίδυμος (δηλ. προς το τέλος του 1ου αιώνα π.Χ.). Ο Δίδυμος μνημονεύει διαφόρους άλλους τάφους του ιστορικού, τόσο στη Θράκη όσο και στην Αθήνα· ο τάφος των Αθηνών έφερε ένα μυστηριώδες σύμβολο (*ιχρίον*), το οποίο σήμαινε ότι ο θανών είχε αποβιώσει στην εξορία και ότι ο τάφος ήταν κενός.

Την επικρατέστερη άποψη επί του θέματος έχει διατυπώσει δύο περίπου αιώνες αργότερα ο περιηγητής Πausανίας, του οποίου η Έλλάδος περιήγησις υποθέτουμε ότι έχει γραφεί μεταξύ του 160 και του 180 μ.Χ., δηλαδή σχεδόν τέσσερις αιώνες μετά τον Πολέμωνα και σχεδόν έξι αιώνες μετά τον θάνατο του Θουκυδίδη. Στα Άττικά ο Pausanias μνημονεύει τον 'τάφο του Θουκυδίδη', ο οποίος 'δεν είναι μακριά από τις Μελιτίδες πύλες' (1.23.9)· συνεπώς, πρό-

17. Inv. 6239. πρβλ. CIG, III, αριθ. 6065 στην οποία απαριθμούνται προηγούμενες εκδόσεις: Agias (1966) 1029.

18. Αυτό το ανέκδοτο παραδίδεται στον Φώτιο, *Βιβλ.* κεφ. 60 και στη Σούδα λ. Θουκυδίδης (I/2 p. 721 Adler). Μνημονεύει και τους τρεις άνδρες οι οποίοι αναφέρονται στο μνημείο: τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη και τον Όλορο.

19. Είναι περιττό να υπογραμμισθεί ότι νεότεροι μελετητές έχουν αφιερώσει πολύ χρόνο και ενέργεια για να διορθώσουν αυτήν την πρόταση. Οι διάφορες λύσεις είχαν ως συνέπεια να οβελισθεί το όνομα του Ηροδότου από το κείμενο (Schwartz [1909] 498, σημ. 2, αλλάζοντας το από *Ἡρόδοτος* σε *Ἡρώδης* [Αττικός] (Κοραής [1811] 390, ή σε *Ἰολορος* (Saurpe [1896] 74) — αυτή η τελευταία αλλαγή έγινε ενθουσιωδώς δεκτή από τον Wilamowitz (1877) 344 σημ. 27.

κειται για το ίδιο μνημείο το οποίο περιέγραφε ο Πολέμων ως *Ἡροδότου και Θουκυδίδου τάφος*.²⁰

Υπάρχει ακόμη ένα ενδιαφέρον σημείο στην αφήγηση του Πausανία, παρόλο που δεν χωρεί αμφιβολία ότι το κείμενο είναι φθαρμένο. Διηγείται ότι ο δημιουργός (ή μάλλον ο εντολέας) του μνημείου προς τιμήν του Θουκυδίδα στην Ακρόπολη ήταν ο Οινόβιος²¹ και ότι λεγόταν πως ο Οινόβιος 'είχε προτείνει το φήγισμα με το οποίο επετράπη στον Θουκυδίδα να επιστρέφει στην Αθήνα' (1.23.9). Ο Πausανίας, ο οποίος συχνά αφηγείται τι έλεγαν οι ντόπιοι ξεναγοί για τα διάφορα μνημεία, προφανώς δεν εννοεί ότι ο Οινόβιος ήταν ο καλλιτέχνης ή ο τεχνίτης,²² αλλά ότι είχε παραγγείλει αυτό το έργο.

Είναι υπερβολικά ενδιαφέρον για να μπορεί να είναι και αληθινό, αλλά ο Κυριάκος Πιττάκης, ο έφορος αρχαίας ιστορίας στο Μουσείο των Αθηνών, ισχυρίζεται στο πιο γνωστό του βιβλίο, *L'Ancienne Athènes* (Αθήνα 1835) ότι είχε βρει στην Ακρόπολη 'πάνω σε ένα θραύσμα στυλοβάτη την εξής επιγραφή:

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣΟΛΟΡΟΥ
.....Α.....'²³

20. Για την εξάρτηση του Πausανία από τον Πολέμωνα (όσον αφορά την Ακρόπολη στην Αθήνα) πρβλ. Wilamowitz (1877) 347 σημ. 31 ('... στην περιγραφή της Ακρόπολης από τον Πausανία [...] δεν μνημονεύεται κανένα έργο που να είναι μεταγενέστερο από τον Πολέμωνα' και πιο παλιά Bergk (1845) 964.

21. Ο Arias (1966) 1029 συνοψίζει καλά: 'όχι μακριά από τις Μελιτίδες πύλες στην Αθήνα αναγέρθηκε το μνημείο του Θουκυδίδα από τον Οινόβιο (Πausανίας, 1.23.9)'.

22. Σύμφωνα με τον Rocha-Pereira (1981) 263. Προφανώς έργον (η λέξη την οποία χρησιμοποιεί ο Πausανίας) μαζί με τη γενική πτώση συχνά είναι δυνατό να σημαίνει τον καλλιτέχνη ο οποίος είναι υπεύθυνος για τη δημιουργία αυτού του συγκεκριμένου μνημείου.

23. Πιττάκης (1835) 272 Οφείλω τη γνώση της ύπαρξης αυτού του σπάνιου βιβλίου στην ευγένεια του καθηγητή Mario Zorzi. Το εύρημα του Πιττάκη μνημονεύεται αργότερα από τον Giffard (1837) 147. Η αναφορά του Giffard είχε σημειωθεί από έναν (άνωνυμο) κριτικό του *Quarterly Review*, ο οποίος μνημόνευσε την έως τότε άγνωστη επιγραφή [ο τόμος CIG I είχε δημοσιευθεί μερικά χρόνια προηγουμένως το 1828, πολύ νωρίς για να τη συμπεράβει]. Το επόμενο έτος οι Schubert-Walz (1838) 111 μνημόνευσαν την επιγραφή στο βιβλίο για τον Πausανία, παραπέμποντας στη βιβλιοκριτική του *Quarterly Review*. Συνεπώς, η βάση των πληροφοριών ήταν όσα έγραφε το *Quarterly Review* και όχι το ίδιο το βιβλίο του Πιττάκη – βλ. π.χ. Bergk (1854) 964 σημ. 6, ο οποίος παραπέμπει στον Schubert-Walz (1838). Ο ανώνυμος κριτικός του *Quarterly Review*, 228, ήταν οξύς στην κρίση του για τον Πιττάκη ('επέδειξε ελάχιστη ευθυκρισία'), ενώ του αναγνωρίζει 'μεγάλη φιλοπονία και ενθουσιασμό'. Το 1848 ο Preller, 365-66, αποδέχθηκε την εγκυρότητα του τεκμηρίου, αλλά και αυτός βασίζεται στους Schubert-Walz (1838). Οι Hitzig-Bluemmer (1896) 262 μιλούν για 'απόσπασμα που δόθηκε βρέθηκε', το οποίο, παρ' όλα αυτά, θεωρείται ότι 'αγνοείται'. Ο Gurlitt (1890) 158, είναι σκεπτικός. Το 1901 οι Jahn-Michaelis, 50, αποφαινόνται ότι ο Giffard δεν έπρεπε να πιστέψει τον Πιττάκη και θεωρούν το όλο ζήτημα απλή επινόηση. Στο μεταξύ η αξιοπιστία του Πιττάκη είχε υπονομευθεί. Για τον Πιττάκη πρβλ. Larfeld (1907) 86-87.

Η απόρριψη αυτού του στοιχείου από τον Jahn και τον Michaelis βασίζεται σε αμφισβητήσιμους συλλογισμούς: στην 'εξαφάνιση' του θραύσματος το οποίο ισχυριζόταν ότι είχε βρει ο Πιττάκης (κάτι διόλου ασυνήθιστο) και πάνω από όλα σε μια προκατειλημμένη άποψη για τον Πιττάκη ('fallaci Pittacis ut videtur auctoritate'). Επιπλέον, ο κατά τα άλλα αυστηρός κριτικός του βιβλίου στο *Quarterly Review* εκφράζει ενθουσιασμό για αυτή τη συγκεκριμένη ανακάλυψη του Πιττάκη και ο Friedrich Gottlieb Welcker, ο οποίος ήταν καλός γνώστης του έργου του Έλληνα εφόρου, εκτιμούσε 'το πρακτικό πνεύμα του και τη μεγάλη εμπειρία του'.²⁴ Δεν υπάρχει ουσιαστική απόδειξη ότι το επιγεγραμμένο θραύσμα δεν υπήρξε.

Όσον αφορά τον Πausανία, ο Πιττάκης υπέθεσε ότι ο περιηγητής είχε ουσιαστικά δει δύο διαφορετικά αγάλματα: ένα του Οινόβιου και ένα άλλο του Θουκυδίδη. Αυτό ήταν προφανώς καθαρή φαντασίωση - το χωρίο του Πausανία είναι εντελώς αμφίσημο. Το κείμενο μας προσφέρει παρ' όλα αυτά μια ιδέα για την όψιμη αλλά πλούσια άνθιση της μελέτης της Ακρόπολης από ντόπιους λόγιους. Το θραύσμα το οποίο βρήκε ο Πιττάκης προφανώς ανήκε σε κάποιο σχετικά όψιμο μνημείο, του οποίου ο δημιουργός είχε ήδη υιοθετήσει το όνομα Όλορος ως πατρώνυμο του Θουκυδίδη.

Ο θρύλος ενισχύθηκε από μια ακόμα δήθεν λόγια ανακάλυψη, ότι δηλαδή ο Οινόβιος ήταν προσωπικά υπεύθυνος για το ψήφισμα το οποίο έδωσε στον Θουκυδίδη το δικαίωμα να επιστρέψει από την εξορία. Η ιδέα ενός τέτοιου ψήφισματος είναι εντελώς ανόητη, παρότι ο ιδιοφυής Πausανίας την πίστευε:²⁵ το 404, δηλαδή σύμφωνα με τη βιογραφική παράδοση το έτος της επιστροφής του Θουκυδίδη, οι νικητές Σπαρτιάτες είχαν εκδώσει ένα ψήφισμα, το οποίο επέτρεπε την επιστροφή σε όλους τους εξόριστους (Ξεν., *Ελλην.* 2.2.20) (συνεπώς δεν υπάρχει λόγος να εκδοθεί ειδικό ψήφισμα για τον Θουκυδίδη). Μετά την πτώση των Τριάκοντα (Σεπτέμβριος 403) δόθηκε πάλι γενική αμνηστία (*Αριστ., Αθην. Πολ.* 39). Εν ολίγοις, ποτέ κατά την εν λόγω περίοδο δεν υπήρξαν οι προϋποθέσεις για ένα ψήφισμα το οποίο θα αφορούσε προσωπικά τον Θουκυδίδη και θα επέτρεπε την επιστροφή του.²⁶ Όσα οι ξεναγοί (έξη-

24. Φατούρος (1999) 1462.

25. Μια σκληρή, αλλά διασκεδαστική απόρριψη της ερμηνείας την οποία υιοθέτησε ο Πausανίας και οι νεότεροι σχολιαστές του περιλαμβάνεται στο βιογραφικό δοκίμιο για τον Θουκυδίδη 'Die Thukydideslegende' (1877) του Wilamowitz.

26. Εκτός και αν κανείς θελήσει να πιστέψει, όπως ο Έρμιππος (3ος αι. π.Χ.), ότι ο Θουκυδίδης ήταν μακρινός απόγονος του Πεισίστρατου (Μαρκελλίνος, *Βίος Θουκ.* 18), και σε αυτήν την περίπτωση κανείς διερωτάται πώς ο Θουκυδίδης ήταν δυνατόν να έχει εκλεγεί στρατηγός! Παρ' όλα αυτά είναι γνωστό ότι αυτή η γενικώς αναξιόπιστη άποψη είναι ένα αφελές συμπέρασμα το οποίο βασίζεται στον σεβαστικό τόνο με τον οποίο ο Θουκυδίδης αναφέρεται στον Πεισίστρατο και στην αντιπάθεια που δείχνει για τη λεγόμενη τυρρανο-

γηταί) απερίσκεπτα διηγούνταν στον Πausανία —ο οποίος συμπεριέλαβε τα περί ψηφίσματος στη δική του σύντομη αφήγηση— είναι, ως εκ τούτου, αβάσιμα. Ο θρύλος αυτοτροφοδοτείται. Σύμφωνα με τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο (HN 7.111), η ανάκληση του Θουκυδίδη από την εξορία ήταν ένα σημάδι αναγνώρισης του ιστορικού του έργου: ‘Thucydidem imperatorem Athenienses in exilium egere, rerum conditorem revocavere, eloquentiam mirati cuius virtutem damnarunt’. Με το πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκε ένας συνεχώς αυξανόμενος αριθμός ευφάνταστων εξηγήσεων, κάτι που είναι κατανοητό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Πολέμων, η φιλολογική πηγή του Πausανία, δεν έκανε λόγο για τον Οινόβιο —κανείς θα περίμενε να τον αναφέρει ο Μαρκελλίνος (Δίδυμος).

Έμπνευση για όλη αυτή τη δημιουργική φαντασία έδωσε το γεγονός της εικοσαετούς εξορίας του Θουκυδίδη (423-404 π.Χ.). Ας το μελετήσουμε λεπτομερέστερα.

Στρατηγός²⁷

Το μόνο αδιάσειστο γεγονός στην βιογραφία του Θουκυδίδη, εκτός του λοιμού από τον οποίο ασθένησε το 430,²⁸ είναι ότι το 424-423 ήταν στρατηγός της περιφέρειας Θράκης (στρατηγὸν τῶν ἐπὶ Θράκης) και ότι μοιραζόταν την ευθύνη σε αυτόν τον τόσο ευαίσθητο τομέα (ο οποίος απειλούνταν σοβαρά από τον Βρασιίδα) με έναν Ευκλή, ‘ο οποίος είχαν έλθει από την Αθήνα ως φρούραρχος [της Αμφίπολης]’ (ὄς ἐκ τῶν Ἀθηνῶν παρῆν αὐτοῖς φύλαξ τοῦ χωρίου) (4.104.4). Κατά την ανάθεση καθηκόντων στο συμβούλιο των δέκα στρατηγῶν εκείνου

κτονία που διέπραξαν ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων. Μια άλλη λύση είναι να φαντασθούμε ότι ο Οινόβιος (ένας Οινόβιος ήταν στρατηγός το 410-409 π.Χ.) είχε εισηγηθεί αυτό το έτος το ψήφισμα για τον Θουκυδίδη (βλ. Jacoby, *FGrHist* 328 F 137, Comm. 409-410 σημ. 4) και ότι ο Θουκυδίδης είχε προτιμήσει να μην κάνει χρήση του. Η θεωρία αυτή φαίνεται βεβιασμένη, εάν υπολογίσουμε τον σαφή τρόπο με τον οποίο ο Πausανίας συσχετίζει την πρωτοβουλία του Οινόβιου με την τραγική επιστροφή του Θουκυδίδη στην Αθήνα το 404.

27. Η κρατούσα άποψη για τη σταδιοδρομία του Θουκυδίδη είναι εν συντομία η εξής: ‘Μολονότι λόγω οικογενειακής παράδοσης συντηρητικός, ήταν θαυμαστής του Περικλή. Είχε σχέσεις με χρυσωρυχεία στη Θράκη (4.105.1), πράγμα το οποίο ίσως εξηγεί για ποιον λόγο είχε τοποθετηθεί στρατηγός σε αυτήν την περιοχή το 424. Εξορίσθηκε, ίσως δικαιολογημένα, επειδή απέτυχε να προστατεύσει την Αμφίπολη από την επίθεση του Βρασιίδα, και γράφει ότι για τον λόγο αυτόν είχε πρόσβαση σε πληροφορίες και από τη μία και από την άλλη πλευρά (5.26.5). Προφανώς πέθανε στην Αθήνα λίγο μετά το 399, όπου και ετάφη. Παρ’ όλα αυτά παραδίδονται διάφορες εικασίες σχετικά με τον τόπο και τον τρόπο ταφής του’ (Immerwahr [1985] 441). Αυτή η ευρέως αποδεκτή άποψη πρέπει να αναθεωρηθεί.

28. Θουκ. 2.48.3: αὐτός τε νοσήσας.

του έτους (μεταξύ των οποίων ήταν ο Νικίας, ο Κλέων, ο Λάμαχος, ο Δημοσθένης και ο Ιπποκράτης) σημαντική σημασία είχε δοθεί βεβαίως στο γεγονός ότι ο Βρασίδης, αναπτύσσοντας αναπάντεχη δραστηριότητα, απειλούσε τις Αθηναϊκές θέσεις στην Θράκη και ότι ο Θουκυδίδης είχε σχέσεις με τους τοπικούς άρχοντες σε αυτήν την περιοχή. Η ανάθεση συγκεκριμένης επιχειρησιακής περιοχής σε έναν στρατηγό δεν ήταν αυθαίρετη. Δεδομένων των συμφερόντων του στα ορυχεία αυτής της περιοχής, δεν είναι απίθανο ο Θουκυδίδης να είχε ζητήσει ο ίδιος να αναλάβει την ευθύνη αυτή. Από το ίδιο κείμενο (4.104.4) προκύπτει ότι όσο διάστημα ο Βρασίδης ασκούσε πολιτική ή διπλωματική πίεση στην πόλη από το στρατόπεδο που είχε εγκαταστήσει κοντά στην Αμφίπολη, ο Θουκυδίδης 'βρισκόταν στην περιοχή της Θάσου' και ήταν επικεφαλής επτά πλοίων (4.104.5).

Υποτιμώντας το θάρρος του Βρασίδα (παρόλο που ήταν μακριά από τη βάση του, διεξήγαγε τις επιχειρήσεις στην Θράκη στο μέσον του χειμώνα) οι Αθηναίοι δεν είχαν λάβει ειδικά μέτρα ώστε να ενισχύσουν το Θρακικό μέτωπο. Μόνον δύο στρατηγοί —ο Ευκλής και ο Θουκυδίδης— είχαν σταλεί εκεί μαζί με ένα μικρό στρατιωτικό τμήμα. Ο Ευκλής ήταν άμεσα υπεύθυνος για την Αμφίπολη και ο Θουκυδίδης για να περιπολεί στα παράκτια.²⁹ Αυτός ο ανεπαρκής στρατηγικός σχεδιασμός πρέπει να οφείλεται στο συμβούλιο των στρατηγών ως σύνολο, στην ανάθεση των καθηκόντων όπως αποφασιζόταν και από τους δέκα συλλογικά και όχι μόνο στην απερισκεψία ή την ανευθυνότητα των δύο στρατηγών που στάλθηκαν τελικά στην περιοχή. Ο Θουκυδίδης κατηγορήθηκε επειδή βρισκόταν στη Θάσο με τον στόλο.³⁰ ωστόσο, η απόφασή του να έχει εκεί τη βάση του του προσέφερε τη μεγαλύτερη δυνατή κινητικότητα: οι μετακινήσεις στη θάλασσα είναι σαφώς ταχύτερες από αυτές που γίνονται στην ξηρά. Ενώ λοιπόν έπρεπε να προστατεύει και τα ορυχεία και την Αμφίπολη, απεφάσισε να χρησιμοποιήσει μια μικρή ναυτική δύναμη, ώστε να μπορεί να πλεύσει γρήγορα και προς τις δύο κατευθύνσεις. Το μη προβλέψιμο ήταν ότι η πολιτική κατάσταση στην Αμφίπολη θα ήταν τόσο δυσμενής και ότι η πρόσκληση του Βρασίδα (άνευ όρων 'ελευθερία') θα ήταν τόσο ελκυστική, ώστε η πόλη να συνθηκολογήσει μέσα σε λίγες ώρες. Αντιμέτωπος με αυτήν τη δυσμενή κατάσταση στην Αμφίπολη ο Ευκλής δεν είχε άλλη επιλογή από το να καλέσει σε βοήθεια τον Θουκυδίδη. Η Αμφίπολη απείχε πενήντα μίλια δηλαδή μισή ημέρα πλου από τη Θάσο (4.104.4). Ο Θουκυδίδης χρειαζόταν άλλη μισή ημέρα για να διανύσει αυτή την απόσταση. Παρά την άμεση αναχώρηση και τον γρήγορο πλου, ο Θουκυδίδης δεν έφθασε στην Ηϊόνα πριν από το βράδυ,

29. Η Αμφίπολη δεν είναι παραθαλάσσια πόλη· προσεγγίζεται πλωτά μέσω του ποταμού Στρυμόνα με αφετηρία το λιμάνι της Ηϊόνας.

30. Πρβλ. Westlake (1969) 134-35.

όταν η Αμφίπολη είχε ήδη αποστατήσει (4.106.3-4). Κατόρθωσε όμως να σώσει την Ηιόνα. Εάν δεν είχε αντιδράσει τόσο γρήγορα, ο Βρασιδάς, ο οποίος προσπάθησε να φθάσει εκεί πριν από αυτόν, θα είχε καταλάβει την Ηιόνα την αυγή της επόμενης μέρας (4.106.4).³¹

Σε ολόκληρο το κεφάλαιο 4.108 δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στις σοβαρές συνέπειες τις οποίες υπέστη η Αθήνα από την αποστασία της Αμφίπολης, στον πανικό που αυτή προκάλεσε (108.6) και στα μέτρα τα οποία έλαβαν εξ αυτού του λόγου οι Αθηναίοι (198.6). Ωστόσο, δεν μνημονεύεται καμία τιμωρία η οποία να επιβλήθηκε στους στρατηγούς. Τούτο είναι άξιο λόγου, διότι σε ανάλογες περιπτώσεις (4.65.3) ο Θουκυδίδης μνημονεύει πειθαρχικά μέτρα εναντίον στρατηγών αμέσως μετά τα γεγονότα στα οποία εκείνοι είχαν εμπλακεί. Ο ιστορικός επιμένει στη σοβαρότητα της ήττας στην Αμφίπολη με την ίδια έμφαση με την οποία περιγράφει τις επιπτώσεις της ήττας στη Σικελία (8.1) και της αποστασίας της Εύβοιας (8.96). Η εξορία των είκοσι ετών ως αποτέλεσμα της 'στρατηγίας του στην Αμφίπολη'³² μνημονεύεται 'εντελώς συμπτωματικά' ('nur auf zufällige Veranlassung')³³ στο χωρίο 5.26.5, σε μια παρέκβαση του λεγόμενου 'δεύτερου προοίμιου'. Δεν έμεινε απαρατήρητο ότι σε αυτή τη σημαντική λεπτομέρεια, μεστή συνεπειών και για το ιστοριογραφικό έργο του, δεν είχε γίνει καμία νύξη — ούτε καν μονολεκτικά³⁴ — στο σημείο όπου προφανώς είχε θέση (δηλαδή στο σημείο στο οποίο περιγράφονται οι συνέπειες της αποστασίας της Αμφίπολης). Εκτός τούτου δεν αναφέρεται τίποτε σχετικό ούτε στην εκτενή εισαγωγή του έργου (1.1-22), της οποίας αποκορύφωμα αποτελεί η περιγραφή της ιστοριογραφικής μεθόδου του Θουκυδίδη (συλλογή και έλεγχος των στοιχείων: 1.22). Ο Eduard Schwartz³⁵ θεώρησε αυτό το γεγονός τόσο απαραδέκτο, ώστε υπέθεσε ότι ο μετά θάνατον εκδότης του θουκυδίδειου έργου προσέθεσε στο χωρίο 5.26.5 υλικό που προοριζόταν για τη μοναδική εισαγωγή στην οποία θα είχε κάποιο νόημα να απαντά, δηλαδή για την 'πρώτη' (1.1-22). Αυτή η ει-

31. Για τη λανθασμένη υπόθεση του Mazzarino (19650 1.253-55 ('ο Θουκυδίδης ψεύδεται') πρβλ. Canfora (1970a) 111-112 σημ. 3.

32. Αυτή είναι η μόνη μετάφραση που δίδει νόημα. Στο Canfora (1970a) 123-26 έχω παραθέσει μερικές από τις ιδιόρρυθμες μεταφράσεις που προτείνουν νεότεροι μελετητές. Ο Andrews (HCT 5.432 n. 1, προτείνει: 'after my leading of a force with Amphipolis as object' [αφού ηγήθηκα μιας δύναμης με στόχο την Αμφίπολη], αλλά αυτό αφαιρεί από τη λέξη στρατηγία τις συνδηλώσεις του αξιώματος.

33. Αυτό σημειώνεται από τους Classen-Steup (1912) 225. Βλ. επίσης Mosca (1942) 46: 'είναι αξιοσημείωτη η μεγαλοφυχία του Θουκυδίδη, διότι, παρόλο που καταδικάστηκε αδικώς σε εξορία κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, αφιερώνει ελάχιστες γραμμές για να περιγράψει το επεισόδιο το οποίο προκάλεσε αυτήν την άδικη καταδίκη'.

34. Von Fritz (1967) 1.528.

35. (1919) 59-60.

σαγωγή επιπλέον φαίνεται να έχει συνταχθεί υπό την επήρεια της ήττας του 404. Με άλλα λόγια, η εκδοχή την οποία διαβάζουμε είναι μεταγενέστερη από αυτήν την ημερομηνία. Αυτό κλονίζει τη θεωρία ότι ο Θουκυδίδης συνέταξε ο ίδιος το 'δεύτερο προοίμιο'.

Ο εκδότης

Στα σχόλιά του σχετικά με το λεγόμενο 'δεύτερο προοίμιο' (5.26), ο Eduard Schwartz αναφέρεται στον 'μετά θάνατον εκδότη'. Για τους αρχαίους μελετητές ο εν λόγω εκδότης ήταν ο Ξενοφώντας (Διογ. Λαέρτ. 2.57: λέγεται δ' ότι και τὰ Θουκυδίδου βιβλία λανθάνοντα ύφελέσθαι δυνάμενος αὐτὸς εἰς δόξαν ἤγαγεν [ενώ μπορούσε να οικειοποιηθεί το ανέκδοτο έργο του Θουκυδίδη, το εξέδωσε στο όνομα του Θουκυδίδη]).³⁶ Είναι προφανές σε όποιον διαβάζει τις πρώτες λέξεις των Έλληνικών — οι οποίες σαφώς δεν είναι εισαγωγικές — ότι αυτό το πρώτο μέρος του έργου του Ξενοφώντας, το οποίο συνθέτει ένα ατελές και άνισο 'Supplementum Thucydidis', έχει νόημα μόνον όταν το εξετάσει κανείς μαζί με το 8ο βιβλίο του Θουκυδίδη. Με άλλα λόγια είναι ένα μέρος από τα Θουκυδίδου βιβλία λανθάνοντα, τα οποία, σύμφωνα με το προαναφερόμενο χωρίο του Διογένη (2.57), ο Ξενοφώντας θέλησε να εκδώσει και όχι να τα παρουσιάσει ως δικά του έργα. Ένα έργο που δεν έχει μόνον συλληφθεί ως συνέχεια του θουκυδίδειου αλλά και ως αυτόνομο σύγγραμμα δεν ήταν δυνατόν να αρχίζει ξαφνικά με τις λέξεις μετά δὲ ταῦτα.

Κατά πάσα πιθανότητα συνεπώς ο Ξενοφώντας είναι ο 'εκδότης' του οποίου την παρέμβαση εντόπισε ο Schwartz στο χωρίο 5.26.

Δεδομένου ο Θουκυδίδης 'υπογράφει' με το όνομά του στο τέλος κάθε έτους του πολέμου στην αφήγησή του (η οποία διαιρείται σε έτη, καθένα από τα οποία αντιστοιχεί σε ένα βιβλίο) και δεδομένου ότι η 'υπογραφή'³⁷ αυτή συστηματικά λείπει στο τμήμα 5.1.-83, είμαστε υποχρεωμένοι να συμπεράνουμε ότι αυτά τα κεφάλαια δεν ήταν η τελική μορφή που έδωσε ο ίδιος ο Θουκυδίδης, αλλά ένα μέρος από τα βιβλία λανθάνοντα που εξέδωσε ο Ξενοφώντας. Αυτό ακριβώς εξηγεί το χωρίο 5.26 — το προοίμιο αυτό είναι έργο του 'εκδότη' και όχι του Θουκυδίδη — και προσφέρει αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με

36. Η πηγή αυτής της σημαντικής πληροφορίας ίσως είναι ο πάντα αξιόπιστος Δημήτριος από τη Μαγνησία (1ος αι. μ.Χ.). Η παλιά διαμάχη για τον 'πραγματικό' συγγραφέα του 8ου βιβλίου του Θουκυδίδη, της οποίας απόηχοι απαντούν στον Μαρχελλίνο (*Βίος Θουκ.* 43) και που εμπλέκει το όνομα του Ξενοφώντας, προσφέρει την έμμεση επιβεβαίωση των λεγομένων του Διογένη.

37. Όπως ορθώς την αποκαλεί ο Hemmerdinger (1948) 104-17· πρβλ. Dain (1964) 116-17.

την ανακάλυψη και τη διάδοση αυτών των λανθανόντων: γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ἐξῆς, ὡς ἕκαστα ἐγένετο, κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας [Ὁ ἴδιος Θουκυδίδης ὁ Ἀθηναῖος ἐγέγραφε καὶ τὴν ἱστορία τῶν γεγονότων τούτων κατὰ τὴν σειρά που ἔλαβαν αὐτὰ χώρα καθ' ἕκαστον θέρος καὶ χειμῶνα] (5.26.1).³⁸

Αφορούν λοιπόν οι αυτοβιογραφικές πληροφορίες στο χωρίο 5.26.5 σχετικά με την εξορία του συγγραφέα στην Πελοπόννησο τον Ξενοφώντα (ο οποίος πραγματικά είχε περάσει την περίοδο της εξορίας του στην Πελοπόννησο: *Ανάβ.* 5.1) και όχι τον Θουκυδίδη; Αυτή η υπόθεση, η οποία προβλήθηκε και στο παρελθόν,³⁹ έχει αμφισβητηθεί με το σκεπτικό ότι η φράση τὴν ἐς Ἀμφίπολιν στρατηγίαν δεν ταιριάζει στην περίπτωση του Ξενοφώντα.⁴⁰

Η παραδοσιακή άποψη — ότι δηλαδή ο Θουκυδίδης είναι εκείνος ο οποίος στο χωρίο 5.26.5 αναφέρει για τον εαυτό του ότι ἐξῆσε εἴκοσι ἔτη στην εξορία — είναι αμφισβητήσιμη για δύο λόγους: α) αὐτὸς που ἐγέγραφε το χωρίο 5.26.5 δηλώνει ότι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εξορίας ἦταν στην Πελοπόννησο, ενώ οι αρχαίοι βιογράφοι του Θουκυδίδη συμφωνούν ότι ο ιστορικός ζούσε τότε στη Θράκη· β) ἓνα ἀπόσπασμα του Αριστοτέλη (137 Rose = 125 Gigon), λανθασμένα ερμηνευμένο ἢ καὶ ἀγνοημένο ἀπὸ τοὺς νεότερους μελετητές, βεβαιώνει ότι ο Θουκυδίδης το 411 ἦταν στην Αθήνα και όχι στην εξορία.

Υπάρχουν δύο ακόμη σημεία, τα οποία υποσκάπτουν την παραδοσιακή άποψη: 1) οι μελετητές του Αριστοτέλη φαίνεται να αγνοούν την εξορία του Θουκυδίδη.⁴¹ 2) τόσο ο Δημήτριος ο Φαληρέας (*FGrHist* 228 F 3) όσο και ο Φι-

38. Έτσι και ο Σενέκας ο φιλόσοφος συμπεριέλαβε μια *praefatio*, όταν εξέδωσε μετά θάνατον τα ιστορικά έργα του πατέρα του· στην εισαγωγή αυτή μιλούσε για τον θάνατο του συγγραφέα και για το έργο του (*Luc. Annaei Senecae opera quae supersunt*, ed. Fr. Haase, III [Lipsiae 1878] 436-437). Οι σχεδόν κατὰ λέξη επαναλήψεις ἀπὸ το χωρίο 5.25.1 που ἀπαντούν στο χωρίο 5.27.1-2 δείχνουν ότι το χωρίο 5.25-26 είναι νέο υλικό που έχει προστεθεί σε ἓνα προϋπάρχον κείμενο.

39. Canfora (1970a)· (1977a)· 1999b).

40. Παρ' όλα αυτά, εφόσον το χωρίο 5.1.-83 δεν θεωρείται πια τα 'Παραλειπόμενα' του Ξενοφώντα και το χωρίο 5.26 μια εισαγωγή που συντάχθηκε ἀπὸ τον 'εκδότη', ἡ φράση ἐς Ἀμφίπολιν είναι σχεδόν μια ἀναπόφευκτη παρεμβολή. Είναι προφανώς δυνατόν το ἐς Ἀμφίπολιν να αποτελεί σημείωση ἡ ἣ οποία προστέθηκε στο περιθώριο του κειμένου, ὅταν το χωρίο 5.26 θεωρούνταν γενικά το 'δεύτερο προοίμιο' του Θουκυδίδη. Σε αὐτὴν τὴν περίπτωση ἡ λέξη στρατηγία (που χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφώντας για τον εαυτό του) πρέπει να σημαίνει τὴ διοίκηση τῶν Μυρίων (ο τυπικός ρόλος τῶν ἀρχηγῶν ἦταν ἀκριβῶς ἡ στρατηγία).

41. Canfora (1999b) 49-65. Ο Θεόπομπος ο Χίος (378- ; π.Χ), ὁ ὁποῖος συνέχισε καὶ μιμήθηκε τὸ ἔργο του Θουκυδίδη, φαίνεται να ἀποκλείει τὸν Θουκυδίδη ἀπὸ τὴν τάξη τῶν διακεκριμένων Ἀθηναίων ἐξόριστων. Σε ἓνα χωρίο του 7ου βιβλίου τῶν Φιλιππικῶν παραθέτει ἓναν κατάλογο (*FGrHist* 115 F 105), που υιοθετήθηκε ἀπὸ τὸν Κορνήλιο Νέπωτα (*Chabrias*, 3.2-4), ἀλλὰ σε αὐτὸν τὸν κατάλογο δὲν συμπεριλαμβάνει τὸν Θουκυδίδη.